

İ.B.MƏHƏRRƏMOV, R.RZAYEV, R.QULIYEV, E.ƏLİYEV, S.İMAMOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
E-mail: m-israil@mail.ru

**"AZƏRBAYCAN ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ.
 FEODAL MÜNASIBƏTLƏRİNİN YARANMASI".**

Açar sözlər: Erkən orta əsrlər, feodal münasibətləri, feodal cəmiyyəti, Alban dövləti, Sasani əsarəti, Məzdəkilər hərəkatı, Azərbaycan III-VII əsrlərdə.

Ключевые слова: Раннее средневековье, феодальные отношения, феодальное общество, Албанское государство, сасанидское иго, движение Маздакидов, Азербайджан в III – VII веках.

Keywords: The early Middle Ages, the feudal relations, feudal society, the Albanian state, sasanidsky yoke, movement Mazdakidov, Azerbaijan in the III-VII centuries.

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycanda erkən orta əsrlərdə feodal münasibətlərinin təşəkkül tapması, feodal cəmiyyətinin yaranması, Alban feodal dövləti, Sasani əsarət və ona qarşı mübarizə, Məzdəkilər hərəkatı, VI əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində olan tarixi hadisələr, III-VII əsrlər Azərbaycanın təsərrüfatı və mədəniyyəti tədris-metodiki baxımdan şərh edilmişdir.*

"Azərbaycanda erkən feodal cəmiyyəti" mövzunu tədris etməkdə məqsəd zəngin, dövlətçilik ənənəsinə malik olan Azərbaycanın tarixşünaslığ baxımdan əldə etdiyi dəyişiklikləri metodiki cəhətdən şərh etməkdir.

Mövzunu aşağıdakı plan əsasında öyrənmək məqsəduyğundur.

1. Feodal münasibətlərinin bərqərar olması. Alban feodal dövləti.
2. Azərbaycanda Sasani əsarəti və ona qarşı mübarizə. Məzdəkilər hərəkatı.
3. Azərbaycan VI əsrin sonu- VII əsrin əvvəllərində.
4. III-VII əsrlərdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı və mədəniyyəti.

"Feodal münasibətlərinin bərqərar olması. Alban feodal dövləti" adlı birinci sualı izah edərkən onu qısaca olaraq əvvəlki mövzu ilə əlaqələndirib göstərmək lazımdır ki, III-V əsrlərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında bir sıra yeniliklər baş vermişdi. Əmək alətləri xeyli təkmilləşmiş, təsərrüfatın bütün sahələrində dəmir alətlərdən istifadə edilməyə başlanmışdı. Əkinçilik mədəniyyəti xeyli yüksəlmiş, süni suvarma şəbəkəsi daha da genişlənməmişdi.

Sənətkarlıq inkişaf edir, onun yeni sahələri meydana çıxırdı. Mingəçevirdə aşkar edilmiş dulusçuluq kürəsi, toxuculuq alətləri sənətin yüksək səviyyədə olduğunu təsdiq edir. Aşkar edilmiş möhürlər xüsusi mülkiyyətin genişləndiyini göstərir. Yeni məhsuldar qüvvələr tədricən köhnə istehsal münasibətlərinin buxovlarını qırır, özünə uyğun istehsal münasibətləri yaradırdı. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün başlıca şərtlərdən biri işçidə öz əməyinə maraqlı oymaqdan ibarət idi. Öz aləti və bir parça torpağı olan kəndli belə işçi idi. Müəllim kəndli ilə qulun fərqi misallar əsasında izah etməli və sonra isə köstərməlidir ki, məhz buna görə də kəndli əməyi qul əməyini əsas istehsal sahələrindən sıxışdırıb çıxarırdı. Bununla birlikdə cəmiyyətdə əsas istismar olunan sinfə çevrilirdi. Əsas istismarçı sinif isə iri torpaq sahibləri

olan feodallar idi. Beləliklə Azərbaycanda III əsrdən başlayaraq torpaq üzərində dövlət xüsusi feodal mülkiyyəti yaranmışdı.

Sonra izah olunaraq göstərməlidir ki, Azərbaycanda feodal torpaq mülkiyyəti iki formada mövcud olmuşdu: 1. İrsi torpaq sahibliyi (Dəstəkert); 2. Dövlət tərəfindən xidmətinə görə hakim sinfin nümayəndələrinə verilmiş şərti torpaq sahibliyi (Xostak). Eyni zamanda feodal iyerarxiyası (nərdivanı) mövcud idi ki, onun ən yüksək pilləsində iri feodallar (patriklər) dururdu. Xırda feodallar isə azatlar adlanırdı Azərbaycanda torpağın müəyyən hissəsi kəndli icmalarına məxsus olmuş, torpaqdan elliklə istifadə olunurdu. Tələbələrə izah olunmalıdır ki, Şərq ölkələrində kəndli icmalarının uzun müddət qalmasını şərtləndirən əsas səbəb torpaq sahələrinin vaxtaşırı olaraq icma üzvləri arasında bölünməsi olmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycanda Zərdüşt məbədi və Xristian kilsələrinin əlində də çoxlu torpaq sahələri vardı. Atropatenaada hakim silklər arasında Zərdüşt din xadimləri ən yüksək yer tuturdu. Deyilənlər əsasında tələbələrin diqqətinə çatdırılmalıdır ki, Azərbaycanda feodal istehsal üsulu III-V əsrlərdə meydana çıxmış, VI-VII əsrlərdə daha da inkişaf etmişdir. Lakin bir sıra tədqiqatçılar; B. Trever, P. Levitov və E. Paxamov Albaniyada feodal münasibətlərinin Ermənistan, Gürcüstan və İrana nisbətən zəif inkişaf etdiyini göstərməyə cəhd etmişlər. Yazılı və arxeoloji materiallar əsasında akademik Z. Bünyadov, Z. İ. Yampolski, F. Cəfərova elmi şəkildə sübut etmişlər ki, Albaniya inkişaf səviyyəsinə görə qonşu ölkələrdən geri qalmamış bu ölkələr eyni iqtisadi-içtimai formasiyız daxilində inkişaf etmişlər.

Feodal istehsal üsulunun inkişaf qanunauyğunluqları Azərbaycana da aiddir deməklə feodal istehsal üsulunun bütün Şərq ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da olmuş üç xüsusiyyətini tələbələrə izah etmək daha yaxşı olar. Alban feodal dövlətindən danışarkən isə III-V əsrlərdə onun ərazisinin təbii sərhədlərlə bir-birindən ayrılan 11 vilayətə bölündüyü qeyd olunmalı və onların sırasına Çola, Şəki, Lipina, Arsax, Uti, Girdiman, Sakasena və b. daxil olduğu göstərməlidir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara istinad edərək göstərməlidir ki, Albaniyada ilk feodal dövləti III əsrdə yaranmışdı. I-VII əsrlərdə iki sülalənin hakimiyyəti bir-birini əvəz etmişdi. I əsrdən 510-cu ilə qədər Albaniya Arşakilər sülaləsi tərəfindən idarə olunmuş. Sülalənin 10 nəfərə qədər çarının adı bizə məlumdur. 510-cu ildən 629-cu ilədək ölkəni Sasani mərzbanları, 629-cu ildən 705-ci ilə qədər isə Mehranilər sülaləsi idarə etmişlər. Alban dövləti çar tərəfindən idarə olunurdu. Onun ordusu piyada və atlı qoşundan ibarət idi. Dövlətin paytaxtı əvvəl Qəbələ sonra isə Bərdə olmuşdu. Xristian dini burada yayılmış, IV əsrdə dövlət dininə çevrilmişdi. Alban kilsəsi əvvəl Roma, 451-ci ildə isə Bizans kilsəsinə tabe olmuş, 551-ci ildən isə müstəqil olmuşdur. Albaniyanın bütün ərazisində xristianlıq eyni qaydada yayılmamış, Arsaxda onun təsiri güclü olmuşdu. Ərəblər Albaniyanı tutduqdan sonra Alban kilsəsi dağıldı, əhali isə islamlaşdırıldı. Lakin Arsaxda xristianlıq qalmaqda idi. Alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe olduqdan sonra mərasimlər erməni dilində aparılmışdı. Tədricən Arsaxın alban əhalisinin dili erməni dili ilə qarışaraq erməni dilinin Qarabağ ləhcəsi əmələ gəlmişdi. Belə maraqlı faktları şərh etməklə tələbələrin biliyini zənginləşdirməklə birlikdə onların dərsə marağını daha da artırmaq olar.

Birinci sualı izah edərkən aşağıdakı ədəbiyyatları tövsiyə etmək məsləhətdir.

1. "Azərbaycan tarixi" 7 cildə, I cild, Bakı, 1998.
2. Fazili Abdulla. "Atropatena e.ə. IV-e. VII əsri.
3. K. Əliyev, F. Əliyev. "Azərbaycan antik dövrü", Bakı, 1997.
4. Касумова С.О. «Южный Азербайджан в III-VII вв», Баку, 1983.
5. Новосельцев А.П. «Генезис феодализм в странах Закавказья», Москва, 1980.

6. Azərbaycan tarixi. B., 1994.
7. Azərbaycan tarixi. B., 1986.
8. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II c., B., 1998.
9. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixindən. B., 1998.
10. Məmmədova F.S. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. B., 1993.
11. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, B., 1993.
12. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə, B., 1961.
13. Геюшов Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. B., 1984.
14. Новосельцев А.П. Генезис феодализма в странах Закавказья. М., 1980.
15. Əfqan. Bəy İnal. Roman. B., 1989 (m.ə. III yüzilliyin əvvəllərindən bəhs edir).
16. Vəkilov M. Cavanşir. Tarixi roman. B., 1992.

"Azərbaycanda Sasani əsarəti və ona qarşı mübarizə. Məzdəkilər hərəkatı" adlı ikinci sualı izah edərkən III əsrin əvvəllərində İranda daxili vəziyyət şərh olunaraq göstərilmişdir ki, Arşakilər sülaləsini Sasanilər əvəz edir. 226-cı ildə Sasani nəslindən olan Ərdəşir (226-241) "İran Şahənşahı" elan edilir. Dəclə çayı üzərində yerləşən Ktesifon (Mədain) Sasanilərin paytaxtı olur. Ərdəşir idarəçilik sistemini nizama salmış, zəifləmiş İran monarxiyasını yenidən möhkəmlən- dirməyə nail olmuşdu. Azərbaycan ərazisi canişinlik sistemində daxil edilir. Sasani hökmdarları özlərini şahənşah adlandırır, əyalətlər isə təyin olunmuş mərz banlar tərəfindən idarə olunurdu.

Sasanilər mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdikdən sonra işqalçılıq müharibələrinə başladılar. Orta Asiyanın bir hissəsini, Atropatenanı, Mesopotamiyanı və Suriyanı ələ keçirdilər. Azərbaycan (Aturpatakan və Albaniya) ilk əvvəllər I Ərdəşirin hakimiyyəti altına alınmamışdı. Məhz I Şapur (241- 272) ilk dəfə Sasanilərə tabe olan ölkələr arasında 262-ci ildə Azərbaycanın da adını çəkmişdi.

Atropatena Sasanilərin ən inkişaf etmiş əyalətlərindən biri idi. Zərdüştlüyün baş məbədi Atropatena-Qazaka şəhərində yerləşirdi. Sonra müəllim tələbələrin diqqətinə çatdırılmalıdır ki, Zaqafqaziyanı ələ keçirmək uğrunda Sasanilərlə Roma və Bizans imperiyaları arasında uzun sürən müharibələr ketmişdi, lakin Albaniya feodal dövləti öz daxili müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu məsələdən danışarkən xüsusi diqqət verilməlidir ki, I Şapurun vəfatından sonra Sasani şahları Roma ilə Armeniya üstündə uzun müharibələr aparmışlar. Sasanilərlə Roma arasında bağlanmış 387-çi il müqaviləsinə uyğun olaraq çar hakimiyyəti ləğv edildi. Albaniya, Şərqi Armeniya, İberiya Sasanilərin əlinə keçdi və burada onların hakimiyyəti qəti bərqərar oldu. Ancaq köstərmək lazımdır ki, Albaniyada məhdud olsa da yerli çarların hakimiyyəti saxlanılmışdı.

Sasanilər Zaqafqaziyada möhkəmləndikdən sonra onların burada yerli xalqın dərin nifrətinə səbəb oldu. Yeritdikləri siyasət Şah II Yəzdəkirdin (438-457) dövründə verkilər iki dəfə artırıldı. O, Armeniyada Zərdüştlüyün atəşpərəstlik e'tiqadını yaymaq cəhdi köstərdi, çünki o Armeniya ilə Bizansın dini əsasda yaxınlaşmasından ehtiyat edirdi. Bu məqsədlə oraya Zərdüşt məsləkli Kahinlər köndərildi. Belə tədbirlər nəticəsində 450-451-ci illərdə Zaqafqaziyada Sasanilərə qarşı üsyan başladı. Üsyançılara Vardan Mamikonyan rəhbərlik edirdi. 450-ci ildə Xalxal yaxınlığında döyüş oldu. Üsyançılar bu döyüşdə qələbə çalsalarda 451-çi ildə Maku ilə Xoy arasında baş verən döyüşdə məğlub oldular.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu üsyanda Albaniyanın yalnız xristian dinini qəbul etmiş əhalisi iştirak zdir. Lakin Sasani zülmünə qarşı üsyanlar davam zdir. 457-ci ildə II Yəzdəkirdin ölümündən sonra Albaniyada yenidən üsyan başladı. Üsyan yatırıldı. 463-cü ildə Albaniyada çar hakimiyyəti ləğv edildi. Ölkə Sasanilərin bir əyalətinə çevrildi. 30 il

müddətində Albaniya hökmüdərsiz qaldı. Bir məsələni də işıqlandırmaq lazımdır ki, Sasani şahı Balaşın (484-488) hakimiyyəti dövründə əhalinin vəziyyəti pisləşmişdi. Bir sıra küzəştlər edildi. 493-cü ildə Albaniyada çar hakimiyyəti bərpa edildi. Belə bir şəraitdə İranda Məzdəkilər hərəkatı başladı. Müəllim Məzdəkilər haqqında məlumat verməzdən əvvəl yaxşı olar ki, Manixeyçilikdən danışa. Göstərə ki, Zərdüştdən sonra İranda Mani öz dini təlimini yaymağa başlayır. Onun təlimi Zərdüştlük, xristianlıq və Buddizm ünsürlərini özündə cəmləşdirmişdi. Həmin təlimə görə işıq və qaranlıq arasında daim mübarizə gedir. İnsan ilk; növbədə şər ünsürlərdən azad olmalıdır. Maninin, davamçısı Bundos şər qüvvələri məhv etmək üçün insanları fəal mübarizəyə çağırırdı. Bu ideya Məzdəkilər hərəkatına böyük təsir göstərmişdi. Sonra bildirilməlidir ki, 481-529-cu illərdəki ictimai hərəkata Məzdək başçılıq etmişdi. Onun təliminin əsas müddəası ədalətli cəmiyyət qursa, insanlar arasında əmlak bərabərliyi yaratmaq idi. Bu təlim ikili xarakter daşımış və onun əsasını xeyirlə şər arasında kədən mübarizə təşkil edirdi. Məzdək deyirdi ki, xeyrin şər üzərində qələbəsini allahın və işıqlı qüvvələrin köməyi ilə təmin etmək olar; o mübarizə yolu ilə ədalətli cəmiyyətin qurulmasını mümkün hesab edirdi.

Sasani şahı Qubadın (488-531) hakimiyyəti illərində Məzdəkilər hərəkatı daha geniş vüsət alır. Qubadın oğlu Xosrov Məzdəkilərə divan tutur, Məzdək isə 529-cu ildə edam edilir.

Sualı yekunlaşdırarkən göstərməlidir ki hərəkat məğlub olsada onun ideyaları xalq arasında uzun müddət yaşadı. Belə ki, VIII əsrdə Orta Asiyada Mükənnənin üsyanı, IX əsrdə Xürrəmilər hərəkatı onun mütərəqqi ideyaları ilə silahlanmışdı.

İkinci sualı aşağıdakı ədəbiyyatlar əsasında açıqlamaq məsləhətdir.

1. F.Məmmədova. "Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993.
2. Джафаров Ю. «Гунный Азербайджан», Баку, 1999.
3. Геюшов. «Христианство в Кафказской Албании», Баку, 1984.
4. Мамедов Т. «Кафказская Албания в IV-VII вв.» Баку, 1993.
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., 1989.
6. Azərbaycan tarixi. B., 1994.
7. Azərbaycan tarixi. B., 1986.
8. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II c., B., 1998.
9. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixindən. B., 1998.
10. Məmmədova F.S. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. B., 1993.
11. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, B., 1993.
12. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə, B., 1961.
13. Геюшов Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. B., 1984.
14. Новосельцев А.П. Генезис феодализма в странах Закавказья. М., 1980.
15. Əfqan. Bəy İnal. Roman. B., 1989 (m.ə. III yüzilliyin əvvəllərindən bəhs edir).
16. Vəkilov M. Cavanşir. Tarixi roman. B., 1992.

Üçüncü sualı: "Azərbaycan VI əsrin sonu VII- əsrin əvvəllərində" şərh edərkən göstərməlidir ki, Azərbaycan ərazisinə türk dilli tayfaların III-VI əsrlərdə Dərbənd keçidi vasitəsi ilə axını daha da güclənmişdi. III əsrin sonu - IV əsrin əvvəllərində Şimalda yaşayan tayfalar Albaniyanın Qarqar düzənliyinə qədər irəliləmişlər. Bunların ardınca Sanatürkün başçılığı ilə köçəri tayfaların yeni axını başlanır. Onlar Paytakaranı öz iqamətgahlarına çevirirlər.

VI əsrin ortalarında Orta Asiyada yaşayan türk tayfalarının Xəzər dənizinin şimalında qərbə doğru axınları güclənir. Şimali Qafqaz düzənliklərində yaşayan Xəzərlər onların təzyiqi

altında 588-ci ildə Dərbənd keçidi vasitəsi ilə Albaniyaya hücum etdilər. I Xosrov onları qırmaqdan belə çəkinmir. 10 min xəzərlini əsir alaraq ölkənini müxtəlif yerlərində yerləşdirdi. VII əsrin əvvəllərinə də Xəzərlər gah İran, gah da Bizans tərəfindən müharibələrə cəlb edilmişdi. Belə ki, Bizans imperatoru II İrakli Xəzərləri öz tərəfinə çəkmiş, 626-627-ci ildə onları Albaniyaya soxulmağa vadar etmişdi. 627-ci ildə Xəzərlər Cəbuxaqanın başçılığı ilə Albaniyaya soxulur və Çolanı bünövrəsinə qədər dağıdırlar. 628-ci ildə Xəzərlər xaqanın oğlu Şadın rəhbərliyi ilə yenidən Albaniyaya soxulurlar. Albaniya Xəzərlərin himayəsini qəbul edib onlara xərac verir. İnzibati mərkəzləri isə Qəbələ şəhəri olur. Bu dövrdən şəhər Xəzər-Qəbələ adlanmağa başlayır. Albaniya bir əsrdən artıq türk Xəzər xanlığının tərkibinə qatıldı.

Belə bir ümumiləşmə verilməlidir ki, VI-VII əsrlərdə fasiləsiz olaraq Albaniya ərazisinə gələn yeni Türk dilli tayfaların bir hissəsi burada məskunlaşmışdı. Türk dili Alban dilini sıxışdırmış və birinçilik qazanmışdı.

Sualı öyrədikən belə bir məsələ xüsusi ilə qeyd olunmalıdır ki, VI əsrin ikinci yarısında Bizans və İran arasında gedən 20 illik müharibə Zaqafqaziya xalqları üçün daha ağır başa gəlmişdi. 590-cı ildə Sasani qoşunları Araz çayı sahilində Bizans ordusu tərəfindən məğlub edildi. II Xosrov 591-ci ildə sülh bağladı. Ermənistan ikinci dəfə bölüşdürüldü. İrana ancaq Vaspurkan, Sünik və Dvin vilayətləri qaldı. İberianın Tiflisə qədər ərazisi də Bizansa verildi. Albaniya Sasanilərin hakimiyyətdə altında qaldı. İrak bu vaxt Bizansda baş verən durğunluqdan istifadə edərək Bizansla 25 illik (604-629) müharibə etdi. 628-ci ildə II Xosrovun ölümündən sonra II Qubad 629-cu ildə Bizansla sülh bağladı. 591-ci il sülhünün şərtləri təsdiq olundu.

Göstərməlidir ki, artıq Sasanilərin hakimiyyəti zəifləmiş, imperiyanın ucqarlarında o, cümlədən Albaniyada müstəqillik meylləri xeyli güclənmişdi.

VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Albaniya ərazisində Mehranilər sülaləsinin idarə etdiyi Girdiman knyazlığı küclənməyə başlamışdı. Onun torpaqları Şəmkir çayının Şərqi qolu Girdima çayına hövzəsini əhatə edirdi. Mehranilərin İran şahının qohumu olduğunu göstərməklə yanaşı, onlar haqqında Alban səlnaməçisinin yazdığı epizodu şərh etməi daha yaxşı olar.

Bərdə bu dövlətin paytaxtı, Xalxal isə çarın yay iqamətgahı idi. İzahı bir qədər də genişləndirərək qeyd olunmalıdır ki, görkəmli sərkində Cavanşirin dövründə (638-680) Albaniya müstəqil xarici və daxili siyasət yeritmiş, onun nəslə Aransahlar adlanırdı.

Üçüncü sualı izah etmək üçün aşağıdakı, ədəbiyyat istifadə etmək məsləhətdir.

1. M.Kalankatlı. "Albaniya tarix. Qoş M. Alban salnaməsi". Bakı, 1993.
2. Z.M.Bünyadov. "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə". Bakı, 1989.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, II cild, Bakı, 1993.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., 1989.
5. Azərbaycan tarixi. B., 1994.
6. Azərbaycan tarixi. B., 1986.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II c., B., 1998.
8. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixindən. B., 1998.
9. Məmmədova F.S. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. B., 1993.
10. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, B., 1993.
11. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə, B., 1961.
12. Геюшов Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Б., 1984.
13. Новосельцев А.П. Генезис феодализма в странах Закавказья. М., 1980.
14. Əfqan. Bəy İnal. Roman. B., 1989 (m.ə. III yüzilliyin əvvəllərindən bəhs edir).

15. Vəkilov M. Cavanşir. Tarixi roman. B., 1992.

Dördüncü sual: III-VII əsrlərdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı və mədəniyyəti adlanır. Sualı şərh edərkən bildirilməlidir ki, feodal münasibətlərinin möhkəmləndiyi şəraitdə ölkənin təsərrüfat həyatında canlama baş vermişdi. Yaxşı olar ki, ölkənin təsərrüfat və mədəniyyət həyatını I xarakterizə edərkən Moisey Kalankatlinin "Alban tarixi" əsərinə istinad edilə. Göstərilməlidir ki, Albaniya hər cür nemətlərlə zəngin bərəkətli, səfalı bir ölkə idi. Kür çayının ətrafında çoxlu taxıl, şərab, neft, duz, ipək, pambıq və xeyli zeytun vardı. Dağlarında qızıl, gümüş, mis çıxarıldı. Mil və Muğan düzlərində sıx suvarma şəbəkəsi olmuşdu. Girdiman vilayətində dəmir filizi çıxarılır, Bakıda neft istehsal olunurdu. Azərbaycanda Dərbənd, Təbriz, Bakı, Şabran, Şamaxı, Qəbələ, Beyləqan, Bərdə, Qazaka kimi şəhərlər dövrün səkkətlik. ticarət və mədəniyyət mərkəzləri idi. Albaniyada çoxlu sənətkarlar vardı. Bu dövrdə Azərbaycanda incə parçalar və xalçalar toxunurdu. Xarici və daxili ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq pul dövriyyəsi artmışdı. İzahat üçün Azərbaycan ərazisində çoxlu Bizans və Sasani pullarının tapıldığı göstərilməlidir. Bərdə Naxçıvan və başqa şəhərlərdə zərxfanalar olmuşdu.

Sual şərh olunarkən daha sonra göstərilməlidir ki, III-VII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti bir sıra müvəffəqiyyətlər qazanmışdı. I əsrin əvvəlində 52 hərfdən ibarət alban əlifbası yaradılmışdı. Sübut üçün qeyd olunmalıdır ki, Mingəçevirdə aparılan qazıntılar zamanı məbəd divarlarında şamdan, küp qırıqları və üzərində Alban yazıları olan başqa əşyalar tapılmışdı. Eyni zamanda tələbələrin nəzərinə çatdırılmalıdır ki, son illərdə Gürcüstanın Müqəddəs Yekaterina monastrında külli miqdarda alban əlyazmaları aşkar edilmişdir. Lakin bir sıra alimlərin cəhdlərinə baxmayaraq alban yazılarının sirri açılmamışdır.

Göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki Azərbaycan bəhs edilən dövrdə ədəbiyyat, incəsənət və elm inkişaf etmişdi. Alban tarixçisinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Homerin "İliada"sı, Vergilinin "Enaidası" Alban dilinə tərcümə edilmişdi. Cavanşirin ölümü münasibəti ilə Davdağ adlı Alban şairinin yazdığı mərsiyə bizə gəlib çatmışdı. Çarların sarayında musiqiçilərin olması haqqında mənbələrdə məlumat vardı. Albaniyada tikilmiş bir sıra saray, məbəd və kilsələr dövrün görkəmli abidələri olmaqla bərabər incəsənətin inkişafını göstərir.

Dördüncü sualı izah edərkən aşağıdakı ədəbiyyatlardan istifadə etmək məsləhət görülür.

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., 1989.
2. Azərbaycan tarixi. B., 1994.
3. Azərbaycan tarixi. B., 1986.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II c., B., 1998.
5. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixindən. B., 1998.
6. Məmmədova F.S. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. B., 1993.
7. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, B., 1993.
8. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə, B., 1961.
9. Геюшов Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Б., 1984.
10. Новосельцев А.П. Генезис феодализма в странах Закавказья. М., 1980.
11. Əfqan. Bəy İnal. Roman. B., 1989 (m.ə. III yüzilliyin əvvəllərindən bəhs edir).
12. Vəkilov M. Cavanşir. Tarixi roman. B., 1992.

İ.В.МƏНƏРРƏМОВ, R.RZAYEV, R.QULIYEV, E.ƏЛИYEV, S.İМАМОВА

**АЗЕРБАЙДЖАН В ПЕРИОД РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ.
ВОЗНИКНОВЕНИЕ ФЕОДАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ**

В статье с точки зрения методики обучения изложены формирование феодальных отношений в раннее средневековье, возникновение феодальных обществ, Албанское феодальное государство, сасанидское иго и борьба против него, движение Маздакидов, исторические события, произошедшие в конце VI – в начале VII веков, сельское хозяйство и культура Азербайджана в III-VII веках.

İ.В.МƏНƏРРƏМОВ, R.RZAYEV, R.QULIYEV, E.ƏЛИYEV, S.İМАМОВА

AZERBAIJAN IN EARLY MIDDLE AGES. GENESIS OF FEODAL RELATIONS

In article from the point of view of a technique of training the historical events which have occurred at the end of VI – at the beginning of the VII centuries, agriculture and culture of Azerbaijan in the III-VII centuries are stated formation of the feudal relations in the early Middle Ages, emergence of feudal societies, the Albanian feudal state, a sasanidsky yoke and fight against it, movement Mazdakidov.

Rəyçilər: t.e.d. Ş.M.Qasımov, t.e.d. S.Məmmədov

AzTu-nun "tarix" kafedrasının 24 iyun 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №11).